

Pleidooi voor de individualiteit

Andreas Burnier over twee publikaties van Andreas Burnier

De reis naar Kithira (roman)

Veranderingen in het mensbeeld (essay)

Leontine van Velp

Over leeftijd

U geeft aan hoe oud u bent (boek p. 9). Moet er gezag uitgaan van het noemen van de leeftijd?

Typisch een vraag die jonge mensen altijd stellen; de hele obsessie met leeftijd zie ik alleen maar bij jonge mensen, die zitten meestal in de knoei met de leeftijd. Het is niet de bedoeling om aan het noemen van de leeftijd iets autoritairs te ontleen, maar eenvoudig om perspectief aan te brengen, want het bedoelde stuk is werkelijk uit die leeftijdsfase.

Trophonios, een van de hoofdfiguren in de roman, wordt steeds jonger?

Daar kan ik niet à bout portant op antwoorden. Dit boek – het is duidelijk wat vorm betreft het meest mislukte boek dat ik ooit heb geschreven – daar ben ik gewoon niet uitgekomen – maar het is een erg dierbaar boek in die zin dat ik heb geprobeerd erg veel te zeggen en dat is niet zo gemakkelijk. Het hoofdthema van het boek, dat wat Trophonios doet, is eigenlijk een verjonging van de cultuur en dat loopt misschien parallel met iemands individuele biografie. In de loop van je leven maak je een soort verstarrings- en afdalingsproces mee, tot je – zo tegen de middelbare leeftijd – het absolute dieptepunt bereikt. Dan ben je het verst af van god, je hebt al die kinderlijke prachtige dingen niet meer om je heen en nog niet de wijsheid van de oude dag. Je bent werkelijk helemaal op aarde gekomen en daardoor verstard en afgesnoerd en het meest in allerlei onzin verstrikt. Dat is een heel kritiek moment en dan moet er een verjongingsproces plaatsvinden, niet uiterlijk maar innerlijk. Dat is misschien de parallel tussen Trophonios en de auteur: ook het individu moet zich steeds verjongen, anders kun je maar beter alvast in het kistje gaan. Dat geldt naar mijn mening ook voor de cultuur, die moet ook periodiek worden verjongd, want anders wordt ze wel steeds perfecter misschien, maar

ook dodert. Die verjongingsprocessen heeft de cultuur, voor zover te overzien, bij herhaling doorgemaakt. Griekenland was een enorme verjonging ten opzichte van de zware wijsheid uit het oosten (Trofonios reist van oost naar west) die eraan voorafging; een prachtige, jeugdige, kinderlijke cultuur eigenlijk. Die verjonging is er in bepaalde opzichten in de Middeleeuwen, waar mensen weer kinderlijk worden, vergeleken bij de laat Griekse en Romeinse cultuur. De Renaissance kun je zien als een verjongingsproces. Ik heb het gevoel dat we in onze tijd ook aan verjonging toe zijn en dat het zeker ook zou moeten dat de cultuur door het doodsproces heen, waar we nu mee bezig zijn, opnieuw wordt geboren. Dat is het thema van het boek en Trofonios symboliseert dat door almaar jonger te worden: 'Der greise Faust verjüngt sich wieder'. Culturen die die verjonging niet halen, gaan ten onder, dat is mijn mening.

Over het schrijven van dit boek en artikel

U noemt het boek wat de vorm betreft mislukt. Waarom dan toch een boek waarin, zoals u het in het KRO-programma Spektakel noemde: 'drie aanzetten om datgene uit te drukken wat ik wilde uitdrukken. Het is me op geen van die drie manieren gelukt. De enige plek waar het me gelukt is – waar ik eigenlijk kon komen waar ik wilde komen – is het essay in Hollands Maandblad?

Ik vind, en dat past niet in de huidige cultuur, dat bepaalde dingen aan de beurt zijn om gezegd te worden; in een muziekstukje, een schilderij, ik kan het alleen maar met woorden. En omdat ik dat van het allergrootste belang vind – dat het desnoods maar onhandig wordt gemeld – heb ik het toch, voor zover ik dat kon, meegedeeld. En als u het boek dan toch wilt karakteriseren: het is visionair, naar binnen blikkend en de beelden die dan opstijgen, die innerlijke blik heb ik geprobeerd weer te geven. Het had allemaal veel mooier gekund, litterair veel beter, maar dat kon ik eenvoudig nog niet. Ik vond desondanks dat het maar moest, en dat zelfs met deze flarden. Ze zijn dan toch gezegd en dan kan misschien iemand anders er verder mee.

In het stuk in *Hollands Maandblad* heb ik hetzelfde gezegd, maar dan op een analytisch-abstracte manier en dat is een vrij logisch, gaaf verhaal geworden. Aan een dergelijk analytisch verhaal kun je ook elk half jaar gaan schaven, maar op zichzelf is het een sluitend betoog. Maar het zou niet abstract en analytisch moeten, juist nu zouden de dingen die gezegd moeten worden een beeldende vorm moeten krijgen, dat heb ik in het boek geprobeerd, maar ik ben er niet helemaal uitgekomen, dat is duidelijk.

Over de titel van het boek

Of Frank Beerenburg, een van de hoofdpersonen in de laatste ‘aanzet’ van het boek, en de zijnen op Kithira, ‘dat volmaakte land’ (boek p. 151), aankomen is onduidelijk. Bovendien laat u Frank Beerenburg nogal wat onaangename dingen over Nederland en zijn bewoners zeggen.

De negatieve dingen over Nederland die in het boek staan, daar ben ik voor gewaarschuwd door mijn uitgever, die schreef – ik geloof dat ik toen in Griekenland was – ‘zou je dat er wel in laten staan, want dat geeft weer zoveel ellende’. Hij heeft het recht om dat te zeggen als hij dat wil. Al die dingen zijn een soort gekristalliseerde uitspraken. Griekenland is een verschrikkelijk land nu om te wonen. Wij kunnen helemaal niet in Griekenland wonen, maar ‘Griekenland’ representeert iets, het is een symbool voor iets en datgene wat het symboliseert, is beter dan dat wat Nederland symboliseert. Daar sta ik wel achter. Maar natuurlijk kun je beter hier wonen en weten dat er een bepaalde vrijheid is, enzovoort, en een zekere geavanceerdheid van levensstijl. Kithira: het is de geboorteplaats van Aphrodite (Venus), het is dus een krachtig eiland, een mythologisch eiland en ook een geboorte-eiland. Het op reis zijn geeft een verlangen naar wedergeboorte aan. Er is een oude slogan ‘De weg is beter dan de herberg’; het gaat erom onderweg te zijn, dat aankomen is niet zo belangrijk.

Over de individualiteit

Zowel de roman als het essay bevatten een pleidooi voor de individualiteit, de individuele zelfontplooiing.

Ja, goed. Ik zie inderdaad als de opgave van het leven het zich individualiseren van mensen, het tot een werkelijk individu worden. Daar bedoel ik natuurlijk niet iets triviaals, egocentrisch of egoïstisch mee.

Je bent geboren vanuit een omgeving. Je bent als klein kind als het ware helemaal ingebed in het milieu waarin je leeft. Je bent een stukje van je ouders, je moeder natuurlijk in het bijzonder. Je weet nauwelijks het verschil tussen jezelf en de tafel; de tafel kan ook stout zijn of zo. Naarmate een mens ouder wordt, zie je dat zij zich losmaakt uit de familie, het nabije milieu en – laat ik zeggen – op een laag niveau individualiseert. In eerste instantie is het een soort vereenzamingsproces dat je zo tot je dertigste, vijfendertigste, doormaakt. Je hebt een soort explosie van groepjes en vrienden om je heen zo in de jaren twintig, en dat houdt meestal op aan het eind van de jaren twintig. Daarna word je steeds meer op je eigen benen gezet, je wordt steeds meer of dat nou eenzaam is of niet: eigenlijk ben je bezig met een laag soort van individualisatie, waarbij je wordt losgescheurd uit je erfelijkheid en uit alles wat je

achter je hebt aan stutten en steunen, waarbij je op jezelf wordt gesteld. Dan moet je, volgens mij, de verbinding met datgene waaruit je bent voorgekomen terugvinden. Je kunt het je eigen onderbewustzijn noemen, of je eigen geestelijke herkomst – dat hangt ervan af in wat voor soort termen je denkt – maar dat terugvinden van die verbinding, dat moet volkomen bewust gebeuren. Dan kun je eventueel in de tweede helft van je leven een volledig geïndividualiseerd mens worden, niet in de zin van een afgescheurd mens, maar een mens die nu gevoed wordt – laat ik maar zeggen – door haar eigen onderbewustzijn en haar eigen bovenbewustzijn, die weer met alles verbinding heeft zoals ze dat als kind had, alleen nu op een autonome manier en niet meer als een gegeven waar je niet onderuit kunt. En dat is het hoogste, waar het om gaat.

Maar nu, in onze cultuur, zijn er twee dingen aan de hand. Aan de ene kant zie je dat de mensen wel die lagere vorm van individualisatie doormaken: zich inderdaad van familie losscheuren of van de kerk en wat er verder aan achtergronden is bij mensen, en daar blijft het ook bij. Dan heeft dat allemaal niets met echte individualisatie te maken, maar met afsnoering en op je ego teruggeworpen worden zonder dat dat voor wie dan ook verder leuk is. Het andere wat je ziet, is het terug vluchten in het groepswezen, waarbij de individualiteit wordt opgeofferd. Dat gebeurt bv. in sommige feministische kringen, maar ook bij hippies, communisten, etcetera. Of het nu gaat om de staat of om de groep, het feminisme, of de vrijmetselarij, of wat het dan ook zijn mag: de groep, daar wijdt men zich dan verder aan: het gaat niet meer om ‘mijn individualiteit’, maar om de groep, de massa, en dat is naar mijn mening een vlucht. De opgave is, heel bewust tot een herintegratie te komen.

Daarom is het boek zo 'n sterk afzetten tegen de staat (bureaucratie)?

De staatsbureaucratie zie je op het ogenblik in alle landen geweldig toenemen – ongeacht hun politieke signatuur. Die maakt helemaal niets meer uit, het is in Amerika niet zo erg als in Rusland of in Nederland. Dat is een paternalistische tendens en het aller gemeenste, het meest demonische daarvan is, dat het een progressieve tendens heet: links en mooi. Het komt er inderdaad op neer dat de staat zijn burgers tracht te dé-individualiseren. Er worden een heleboel verantwoordelijkheden van mensen afgenomen die ze best zelf kunnen dragen. Er zijn natuurlijk altijd wel mensen die beschermd moeten worden, maar er zijn een heleboel dingen die de meesten beter door schade en schande zelf zouden kunnen leren. Dat verschrikkelijke staatspaternalisme, die enorme bureaucratie en technocratie die ermee gepaard gaan, is volgens mij een duidelijke aanval op het individualiseringsproces van mensen.

Mensen die dat doen via de staat bedoelen het meestal helemaal niet slecht, ze bedoelen het integendeel verschrikkelijk mooi. Er is haast nooit iemand die iets slechts bedoelt. Het proces als zodanig vind ik demonisch. En we zijn op weg, als het zo door zou gaan, naar een staat waarin alles wat er is aan vrije wilsbesluiten, keuzen, ook mogelijke fouten en zo, van het individu wordt afgenomen. Dat is waar ik mij heftig tegen verzet, anarchistisch zelfs.

U zet zich ook sterk af tegen Darwin, Marx en Freud?

Door Darwin, Marx en Freud is er een zó totale verandering gekomen in het populaire bewustzijn van de westerse mensheid, dat kun je je nauwelijks voorstellen als je je er niet in verdiept, en vooral ook in wat eraan voorafgaat. De ideeën van Darwin en Freud over de mens en van Marx over de samenleving, daar is onze hele cultuur van doortrokken. Ze leven ook bij mensen die een tegenstander van hen zijn, denken te zijn. Het is het zuurdesem van onze eeuw. Wat deze drie mensen hebben gedaan, is het dominante mensbeeld dat eraan voorafging totaal op de kop zetten, het is een tegentrintiteit. Ze beweren precies het polaire van wat er ooit daarvoor over de mens is gezegd.

Wat zijn de bezwaren?

Ik vind het een mensonwaardig mensbeeld dat zij ontwikkeld hebben. Neem de invloed van Darwin. Ik ken al mensen in mijn naaste omgeving die van zichzelf en anderen denken dat zij niets anders zijn dan een variant op de aap. Ik ben het volkomen met iedereen eens dat we tot aan onze kin in de dierlijkheid staan en dat we daar helemaal mee verworden en verweven zijn. We zijn ook planten in bepaalde opzichten, we zijn ook mineralen, net als gesteenten. Dat alles tot op zeer grote hoogte, maar we hebben nog net ook iets anders waardoor het toch erg anders is. Om dezelfde reden waarom een plant, die van minerale elementen leeft, toch een plant is en niet een mineraal, zijn wij, hoewel we heel veel dierlijke elementen hebben – die heel belangrijk zijn – toch wat anders dan dieren. Het onvermogen om daar tussen te onderscheiden, vind ik heel kwalijk. Het heeft ook enorme consequenties voor hoe we over elkaar denken en met elkaar omgaan.

Bij Marx is nu net het griezelige dat het gevoel dat bij ieder mens leeft ('ieder mens' weer in de tweede levenshelft – ik praat maar vanuit mijn eigen tweede adolescentieproblemen), dat de behoefte aan vernieuwing, aan een bepaald soort verlossing, bij hem is veruiterlijkt, vergroft. Dat gezeur over de economie en bezit en geld zijn vergrofte, uiterlijke symbolen voor dingen die eigenlijk in de mens zouden moeten plaatsvinden. Natuurlijk, ik vind het ook belangrijk dat mensen een leuk salaris hebben, netjes behandeld worden en zo, maar het je

vastklampen aan de economische structuur of de verdeling van het bezit als een panacee voor alles, is een verschuiving van de problematiek. De problematiek zit in de mensen en als je die naar buiten projecteert, is dat gevaarlijk. Ik vind ook dat mensen die daar intuïtief, voorlopig verloren zijn.

Freud ligt nog het aller ingewikkeldst en subtielst. Het is erg belangrijk dat de huidige mensheid weer verbinding krijgt met niet bewuste aspecten van de psyche, de nu niet bewuste aspecten weer bewust tracht te maken. Maar het beeld dat Freud schetst van het onderbewuste, is een uitgesproken karikatuur van wat er te vinden is in mensen, en dat is toch het dominante beeld.

Over het denken

U schrijft grote kracht toe aan het denken.

Ik zou hoogstens willen zeggen dat als wij ons denken in een bepaalde richting, in de richting van het ziende denken, transformeren, dan zal dat een van de symptomen (aspecten) zijn van die verandering van de wereld waarvan ik hoop dat die plaatsvindt.

In het artikel in *Hollands Maandblad* vindt u iets uitvoeriger terug dat het denken van de mens vóór de klassieke Griekse tijd sterk visionair is geweest, sterk berustte op veelal door priesters in beeldentaal geopenbaarde waarheden en dat mensen ook, gezien de mythen en sprookjes die ze in die tijd nog aan de lopende band vervaardigden, inderdaad een beeldend bewustzijn hadden, een beeldende vorm van denken. Dat was erg mooi, maar ook erg onvrij, het overspoelde de mensen. En dan zie je bij de Grieken een geweldige cesuur in de Aziatische Europese cultuur optreden, waarbij dan wordt geboren het vermogen tot abstract denken. Het begint zo'n 600-550 jaar voor Christus, culmineert heel snel met Plato en Aristoteles. Plato is de laatste die allebei een beetje deed, het beeldende en het analytische denken. Dat analytische denken is een enorme bevrijding geweest voor de mensheid, het is tegelijkertijd een geweldige afsnoering geweest. Dat heeft te maken, als je een parallel zoekt, met de individualisatie op een laag niveau. Het vermogen tot abstract denken heeft geleid tot onze wetenschap en techniek, tot alle prettige dingen die we nu hebben, maar ook tot alle beperkingen waar we nu mee zitten. Als we nu met alles wat we hebben verworven, zonder dat we dat prijs geven, zonder dat we terug vluchten naar 600 voor Christus, in staat zouden zijn weer beeldend te gaan denken – het boek is een verslag van een poging daartoe –, dan zijn we bezig met die individualisatie op een hoger niveau. Dan hebben we het geïntegreerde levende denken, maar met alle autonomie die we ons hebben verworven in de afgelopen 2000 jaar.

In het boek laat u Godin I tegen Trophonios zeggen 'Gedachten leggen kiemen voor de toekomst'.

Ja. Dat kan ik niet bewijzen, maar ik ben er diep van overtuigd dat wat mensen denken realiteit schept. En ik heb ook wel eens het gevoel dat wij leven in gedachten, dat de werkelijkheid voorbereid is door het soort gedachten die, laat ik zeggen, de middeleeuwen hadden.

Verschrikkelijke dingen als concentratiekampen en zo iets, waar komt dat vandaan, wat zijn dat voor rariteiten. Die hebben eigenlijk heel weinig te maken met de mensen die die dingen inrichten of zich daar misdragen. Het zijn bijna autonome fenomenen waar dan ook nog pion-achtige mensen in blijken te functioneren. Dat zijn ideeën, dat zijn kwaai ideeën. En zo bestaan er ook goede ideeën. Alles moet op een goed moment worden gedacht en dan kan het zich later materieel manifesteren. Als iets niet goed vóórgedacht is, als je meteen begint te hollen en te schreeuwen, heb je kans dat het uit de hand loopt. Dit sluit misschien aan bij het thema feminisme. Het grote probleem dat ik heb met feminisme is dat het daarin ontbreekt aan omvattender ideeën. Voor zover ik het kan registreren, blijft het feminisme steken in detailacties, in de sfeer van praktische eisen, of van een beetje kunstmatig gepionier, consciousness-raising-groepen en dergelijke. Wat ik mis, is een idee, een mensvisie, of een wereldbeeld. Zo van: 'dat bedoelen we eigenlijk, en het feminisme is daar een belangrijk aspect van'. Dat zie ik niet en dat vind ik gevaarlijk. Want als die ideeën er niet zijn, dan slippen er andere ideeën in. Je ziet nu al dat hele stromingen in het feminisme afgevoerd zijn door het marxisme, in feite worden gebruikt voor marxistische doeleinden. Als je niet zelf ideeën hebt, dan heeft een ander ze wel voor je en meestal zij die niet zo goed.

Er zijn toch wel feministen bezig zich van linkse stromingen los te maken.

Dan maken ze zich organisatorisch ervan los, de vraag is of ze zich ook van de ideeën losmaken. Ik vind het al geweldig dat ze zich niet als vijfde colonne laten gebruiken door marxistische heren die denken 'dat is ook meegenomen'. Maar de ideeën van het marxisme, daar staan ze vaak nog wel achter. Wat daarmee aan de hand is, vind ik iets waar ze dan ook maar eens over moeten nadenken. En zo zijn er feministen die freudiaanse ideeën hebben: Firestone en die andere die zo'n aardig boekje heeft geschreven Juliet Mitchell, zij zijn helemaal afgevoerd door het freudianisme. Als je dan zelf de ideeën niet hebt en je moet ze zo daar ergens vandaan halen, nou ja.

Over het feminisme

Met name in het artikel toont u zich niet erg enthousiast over hoe het feminisme zich als beweging ontwikkelt.

Per definitie is iedere massabeweging oninteressant, dus dat is geen specifiek verwijt aan het feminisme. Het kan niet anders dan dat de allure van iets wat een massabeweging wordt, zakt. Misschien dat de politieke effectiviteit toeneemt en dat je om politieke redenen erg blij kunt zijn met grote hordes mensen die achter je aan lopen. Maar ik heb niet het gevoel dat ze op weg zijn naar iets wat ik erg interessant vind, iets waar ik blij mee zou zijn als het gerealiseerd werd. Nou ja, dat is dan mijn zaak.

Ik hou niet van die stroming die terug wil naar de groeps-uterus, waar vooral niemand als individu iets mag presteren. Neem bv. Dat vreselijke boek van Kate Millet *Flying* waarin ze haar ervaringen uiteenzet: ze had een paar boeken geschreven en ze mocht niet zeggen dat zij daar de auteur van was, maar ze moest zich wel weer laten gebruiken als vlag voor de beweging, enfin die hele touwtrekkerij. Ze mocht zich niet als individu manifesteren, dat waren allemaal groepsprestaties, maar als ze zich wilden exponeren, dan hadden ze haar weer wel nodig.

Voelt u dat zelf ook zo?

Ik zit nergens meer in, maar ik begreep wat er aan de hand was. Ik vond dat zij er erg verkeerd op reageerde, met schuldgevoelens, in plaats van dat ze door had wat er aan de hand was. Het sociale fenomeen als zodanig vind ik kwalijk. Die mensen die iedereen willen terugtrekken in de groeps-uterus – waarbij je je vooral niet mag manifesteren als een individu of een talent hebben dat andere mensen niet hebben zoals Millet – die vind ik uit den boze. De marxistische trend, ongelooflijk dat vrouwen daar instinken. De freudiaanse trend, die misschien hier in Nederland niet zo sterk is, maar in Engeland en Amerika wel, zie ik ook helemaal niet. Het met z'n allen op straat eisen lopen uitschreeuwen en niets doen, dat helpt niet veel; eerst maar wat doen en dan eens kijken of er nog wat te eisen valt.

Ik heb respect voor mensen die zich als individu durven exponeren, zoals met name grote, individuele vrouwen aan het begin van deze eeuw hebben gedaan. Dat mensen die eigenlijk in beschermde posities zaten een zekere moed voor bepaalde dingen hebben getoond – het Aletta-Jacobs-syndroom in Nederland – dat vind ik respectabel. Mensen die iets doen en op grond van dat doen zeggen nu eis ik dit of dat. Het beginnen met eisen en andere mensen de schuld geven, structuren de schuld geven, of mannen de schuld geven, daar voel ik niets voor.

Het is natuurlijk wel van belang wát geëist wordt. Als fabrieksarbeidsters 80 gulden krijgen voor werk waar mannen 100 gulden voor krijgen of wel meer, dan vind ik dat ze inderdaad maar de straat op moeten gaan, schreeuwen en ruiten ingooien, net zolang tot het in orde is. Dit soort dingen kan alleen op dat niveau opgelost worden, daar heb ik alle respect voor. Maar ik vind die abortustoestanden werkelijk afschuwelijk en daar ging dat ‘Wij vrouwen eisen’ in hoofdzaak over. Natuurlijk, als een mens 14-15 jaar is, kan er van alles gebeuren en dan moet een abortus kunnen als dat nodig is. Maar dat dat een issue van het feminisme is geworden, vind ik zo iets duivels, zo iets krankzinnigs. Er moet natuurlijk iets meer mogelijk zijn dan nu mogelijk is, maar om abortus daarom tot het centrale issue te maken van de vrouwenbeweging! Als je de hele cultuur wilt transformeren, moet je niet komen met iets dat zo mogelijk nog thanatischer is dan de huidige mannelijke cultuur; dan ben je afgevoerd door de zijdeur, dan ben je precies in de greep van datgene wat je denkt te bestrijden. Dat zie je meer in een massabeweging. Er zijn in het Nederlandse verzet enorm fascistoïde stromingen gekomen; datgene waar je je enorm tegen verzet, dat pleegt nog wel eens jezelf in de nek te springen.

Het feminisme, moet het als vrouwenbeweging blijven bestaan?

Zoals het nu is? Massabewegingen zijn gevaarlijk. Voor zover het nu al een massabeweging is en blijft zal men verschrikkelijk alert moeten zijn op wat zich allemaal aan processen afspeelt – die niemand had gedacht en niemand had gewild – maar die zich gewoon afspelen in massabewegingen. En verder geloof ik dat het erg interessant zou zijn als mensen gewoon dingen deden en wat minder andere zaken aan zouden vallen of anderen de schuld geven. Bv. zoiets concreets als de huidige moedermavo's, dat vind ik prachtig. Ik zeg niet dat dat de redding is van onze cultuur, maar het is iets wat gebeurt en waar zeker mensen behoefte aan hebben. En als arbeidsters vechten voor gelijk loon, vind ik dat ook verschrikkelijk goed, dat zijn allemaal dingen die gewoon door moeten gaan; en wat er verder aan praktische dingen nodig is, dat moet gewoon gebeuren. Daarnaast zou het beter zijn als we ons in onszelf verdiepten, als we trachtten zelf tot een visie te komen en deze niet ontleen aan de huidige masculiene massabewegingen.

Vragen, luisteren, noteren: Leontine van Velp

Nijmegen, 4 juli 1977.

BURNIER, ANDREAS.

De Reis naar Kithira. Querido 1976, *f* 19.90.

Veranderingen in het mensbeeld. In: Hollands Maandblad, 18^e jrg. no. 351, februari 1977.

Later opgenomen in: Andreas Burnier, *De zwembadmentaliteit*, Querido, Amsterdam 1979;

Essays 1968 - 1985 Querido, Amsterdam 1985 en *Een gevaar dat de ziel in wil*. Augustus,

Amsterdam 2003

Online te lezen op de site van DBNL:

https://www.dbnl.org/tekst/_hol006197701_01/_hol006197701_01_0008.php